

I. АНТИЧНІ КУЛЬТИ

DOI 10.33294/2523-4234-2025-35-1-3-28

УДК 272–255.6(37) – 351.853

ORCID: 0000-0002-3895-9677

Андрій Михайлович Корчак

Прояви культу Мітри в Північному Причорномор'ї у його “понтійському” та “римському” варіантах (I століття до нашої ери – III століття нашої ери)

У статті зібрано та проаналізовано відомості про знахідки на території Північного Причорномор'я предметів, пов'язаних з популярним в античному світі культом бога Мітри. Подано їх максимальний перелік та коротку характеристику. Висвітлено питання функціонального призначення такого типу сакральних пам'яток. Обґрунтовано думку, що мітраїзм мав поширення у вказаному регіоні у двох різних варіантах. Перший із них, який умовно можна назвати “понтійським”, побутував у I ст. до н. е. – початок I ст. н. е. на Боспорі і був пов'язаний з пануванням там понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Другий – т. зв. римський, практикували в Тірі, Ольвії, Херсонесі та фортеці Харакс присутні там в II–III ст. н. е. римські легіонери.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Мітра, “понтійський” мітраїзм, “римський” мітраїзм

Andriy Korchak

Manifestations of the Mithraic cult in the Northern Black Sea Region in its “Pontic” and “Roman” variants (1st century BC – 3rd century AD)

The main goal of the study is to characterize various artifacts discovered in the Northern Black Sea region and related to the cult of Mithras from the period of the 1st century BC to the 3rd century AD, as well as to determine the variants of worship of this deity and establish the characteristic features of the specified belief.

The relevance of the proposed problem is obvious, since there are no works that would present a comprehensive overview of the entire set of sacred objects related to the spread of the Mithras cult in the Northern Black Sea region and offer a reconstruction of the general picture of its features. The presented paper is an attempt to fill this gap in the topic of studying the problem of the spread of this belief in the territory of Ukraine.

In the course of implementation of the problem, various principles of scientific research were used: objectivity, systematicity, historicism, which determined the use of both general scientific (analytical, statistical, historical retrospective and prospective, synthesis and analysis) and special (material analysis, descriptive, semantic, comparative typological, etc.) methods of study. This made it possible to take a versatile and critical approach to solving the above-mentioned issues and ensured the reliability of the obtained results and conclusions.

The findings indicate that in the 1st century BC, after the Pontic king Mithridates VI Eupator became the ruler of the Bosporan Kingdom, the so-called “Pontic” version of Mithraism began to spread in this region. A small number of cult objects, namely fragments of marble reliefs and statues, votive altars dated to the 2nd–3rd centuries AD, indicates minor manifestations of the “Roman” version of Mithras worship among the legionaries present at that time in Tyre, Olbia, Chersonese and the fortress of Charax.

Keywords: Northern Black Sea Region, Mithras, “Pontic” Mithraism of the 1st century BC, “Roman” Mithraism of the 2nd–3rd centuries AD

Вступ. Досліджуючи проблему поширення східних культів у межах традиційного греко-римського світу III ст. до н. е. – IV ст. н. е., не можна оминати території Північного Причорномор’я. Саме тут протягом останніх двохсот років виявлено низку археологічних артефактів релігійного призначення, що відносяться до досить популярного в античному світі культу бога Мітри, який мав іранське походження. Кількість пов’язаних з цим божеством сакральних пам’яток, які походять з Півдня України, налічує щонайменше пів сотні одиниць. Більша частина з них свідчить, що після того як правителем Боспорського царства став понтійський цар Мітрідат VI Євпатор (107–63 рр. до н. е.), у цьому регіоні почав поширюватися т. зв. понтійський варіант мітраїзму. Зазначений різновид культу є доволі унікальним, оскільки випереджує найбільш розповсюджений т. зв. римський варіант мітраїзму більше ніж на століття. Це останнє вірування теж не оминуло території Північного Причорномор’я. Невелика кількість артефактів, а саме фрагментів мармурових рельєфів та статуй, вотивних вівтарів, свідчить про незначне побутування у II–III ст. н. е. в Тірі, Ольвії, Херсонесі та фортеці Харакс “римського” варіанту поклоніння Мітрі. Сповідування цього культу в Північному Причорномор’ї було пов’язане виключно із присутністю там у зазначений час римських легіонерів, і жодного стосунку до місцевого населення не мало. Звідси й виникає *актуальність* порівняльного вивчення обох відмінних варіантів мітраїзму.

Метою представленої дослідження стало проведення комплексного огляду максимально повної сукупності виявлених на території Північного Причорномор’я та пов’язаних з культом Мітри артефактів періоду I ст. до н. е. – III ст. н. е., а також визначення варіантів, територіальних меж і часових рамок поклоніння вказаному божеству.

Досягнення поставленої мети передбачало вирішення наступних *завдань*:

– дослідити праці, у яких наявна інформація про знахідки на території Північного Причорномор’я предметів приналежних до культу Мітри періоду I ст. до н. е. – III ст. н. е.;

– проаналізувати максимально повний перелік відповідних культових пам’яток та пов’язану з ними інформацію;

- встановити територіальні межі їх поширення;
- з'ясувати час побутування цих артефактів на українських землях;
- розкрити їхнє функціональне призначення;
- на основі різнорідного походження вивчених пам'яток визначити, які були варіанти поклоніння Мітрі на території України.

У ході реалізації поставленої проблеми було використано різноманітні принципи наукового дослідження: об'єктивності, системності та історизму, які визначили застосування як загальнонаукових (аналітичного, статистичного, історичної ретроспективи і перспективи, синтезу та аналізу), так і спеціальних (матеріалознавчого аналізу, описового, семантичного, порівняльно-типологічного та ін.) *методів* вивчення. Це дало змогу різнобічно та критично підійти до вирішення вищезазначених питань і забезпечило достовірність отриманих результатів та висновків.

Джерельною базою для написання цього дослідження стала сукупність скульптурних і нумізматичних пам'яток, аналіз яких представлений нижче. Свідченням поширення на території Боспорського царства у I ст. до н. е. – початку I ст. н. е. “понтійського” мітраїзму можуть служити виявлені там наступні артефакти: теракотові статуетки, інтерпретовані як Мітра-Аттіс Тавроктон (Winter, 1903, S. 373, no. 6; CIMRM I, 11–12, fig. 2–3; Кобылина, 1978, с. 46, № 33–34; Сапрыкин, Масленников, 1998, с. 432, рис. 1, 3; Кошеленко и Масленников 2003, 184; Бонграр-Левин, Гаилов, Кошеленко, 2004, с. 146, 155); фігурка вершника-мисливця із поселення “Полянка” (Сапрыкин, Масленников, 1998, с. 435, рис. 3, 4); знак Мітрідатидів – восьмипроменева зірка з півмісяцем присутня на чотирьох персях-печатках з Пантікапея (Шкорпиль, 1905, с. 22, № 87; Максимова, 1957, с. 80, рис. 3, 8; Максимова, 1962, с. 193, № 6, рис. 6; Неверов, 1968, с. 237–238, рис. 4–6; Неверов, 1979, № 42–5); золота пластинка, із зображенням Геліуса (Мітри?) на колісниці, над головою якого також поміщені шестипроменева зірка з півмісяцем з Анапи (ОАК 1906, с. 127, рис. 179; Сапрыкин, 1983, с. 68–78); золоті бляшки із солярною символікою зі скарбу, виявленого біля ст. Ахтанізовська (Темрюцький р-н Краснодарського краю) (Сапрыкин, 1983, с. 70); вапнякова плита із зображенням богині Тіхе, яка тримає у лівій руці жезл, прикрашений символом Сонця у вигляді восьмипроменевої зірки (Сокольский, 1975, с. 26, рис. 4) і кадильниця у вигляді голови бика, увінчаної високим модієм з рельєфним зображенням сонячного диска та півмісяця із с. За Родіну (Темрюцький р-н Краснодарського краю) (Сокольский и др., 1972, с. 147–149; Сокольский, 1975, с. 24, рис. 2, 4; Кобылина, 1978, с. 51, № 43), аналогічна кадильниця з Пантікапея (Кобылина, 1978, с. 52, № 44) та інші подібні предмети.

В період правління на Боспорі Мітрідата VI Євпатора у Пантікапеї, Фанагорії та Горгіпії карбували однотипні мідні оболі. На їхньому аверсі зображене погруддя молодого чоловіка в оздобленій зірками фригійській шапці, якого пов'язують із малоазійським богом Місяця Меном (Зограф 1951, 185–187, табл. XLIII, № 13–14; Монеты Боспора, № 201–3019, 207–3200, 210–3140, 210–3284). Однак, як буде показано у цьому дослідженні далі, скоріш за все це є образ Мітри¹. Знак Мітрідатидів

¹ Див. також: Корчак, А. (2022). Малоазійське божество Мен та гіпотези щодо проявів його культу на Боспорі. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*, 32, 212–227.

присутній на реверсах мідних монет 5 р. до н. е. та 13/14 рр. н. е., карбованих у різні періоди правління на Боспорі онуки Мітрідата VI Євпатора – цариці Динамії. На аверсах цих же грошових знаків представлено профіль сонячного бога Геліоса (Анохин, 2011, № 1374, 1388), який можливо також символізував Мітру.

Присутність у Північному Причорномо’ї традиційного “римського” мітраїзму в II–III ст. н. е. відображають чотири фрагменти мармурових плит із зображенням Мітри-Тавроктона (Ростовцевъ, 1911, с. 17–18, табл. VI, *рис. 17–18*; CIMRM II, 10C–E, fig. 241–242; Крапивина, 1994, с. 168–171; Иванчик, Крапивина, 2005, с. 197; Козленко, 2021, с. 95–96, *рис. 1, I*) та мармуровий бюст цього божества (Козленко 2021, с. 95–97, *рис. 2*) з Ольвії, фрагмент мармурового рельєфу з Херсонеса (Щеглов, 1969, с. 150–153), фрагменти двох мармурових плит з території фортеці Харакс на мисі Ай-Тодор (Ростовцевъ, 1911, с. 15, табл. IV, *рис. 7–8*; CIMRM II, р. 11–12, 10A–B, fig. 239–240), ще один фрагмент мармурового рельєфу “ймовірно, з півдня Росії” (Cumont, 1906, no. 287; CIMRM I, 13). Окремо постає питання можливої приналежності до цього культу теракот (або їх фрагментів) воїнів в обладунках з підвісними ногами, які зустрічаються на території усього північнопричорноморського регіону (Бураков, 1988, с. 74; Русяева, 1992, с. 155; Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42–47).

Огляд літератури. На присутність на території Боспорського царства окремого різновиду мітраїзму звертав увагу ще у кінці XIX ст. Ф. Кюмон (МММ II, 4). Особливу увагу цьому питанню присвятили В. Блаватський і Г. Кошеленко. Аналізуючи боспорські теракотові статуетки, на яких Мітра-Тавроктон представлений у вигляді Аттіса, дослідники висунули гіпотезу про поширення в цьому регіоні синкретичного культу обох божеств (Blawatsky, Koschelenko, 1966, р. 18–19). Згодом Г. Кошеленко, О. Масленников, Г. Бонгар-Левін та В. Гаїбов досить точно датували ці статуетки віднісши їх до I ст. до н. е. Відповідно цей факт вказує на те, що на Боспорі мітраїзм у своєму специфічному прояві з’явився більше ніж на століття раніше ніж в Римській імперії і його коріння слід шукати в Понтійському царстві часів Мітрідата VI Євпатора (Кошеленко, Масленников, 2003, с. 184–190; Бонгар-Левин, Гаїбов, Кошеленко, 2004, с. 125–157).

Також до предметів цього культу з високою ймовірністю можна віднести чотири персні-печатки з Пантікапея із зображенням на них восьмипременевої зірки з півмісяцем, які вивчали М. Максимова та О. Неверов (Максимова, 1957, с. 80, *рис. 3, 8*; Максимова, 1962, с. 193, № 6, *рис. 6*; Неверов, 1968, с. 237–238, *рис. 4–6*; Кобылина, 1978, с. 175–176, № 42–45) та інші предмети з подібною символікою проаналізовані у дослідженнях Н. Сокольського, М. Кобиліної, С. Саприкіна (Сокольский и др., 1972, с. 147–149; Сокольский, 1975, с. 26, *рис. 4*; Кобылина, 1978, с. 51–52, № 43–44; Сапрыкин 1983, с. 68–78).

Узагальнюючий аналіз проблеми поширення мітраїзму на Боспорі спробував зробити і автор цієї статті. Цей попередній погляд на окресленне питання представлено в окремій публікації (Корчак, 2022, с. 32–35).

Попри присутність на Боспорі т. зв. понтійського мітраїзму, у II ст. н. е. на територію Північного Причорномор’я римськими військовими був привнесений і традиційний варіант цього вірування. Географія його поширення характерна радше для західної

частини регіону – Тіра, Ольвія, Херсонес та римська фортеця Харакс. Першим почав вивчати цей культ М. Ростовцев, який опрацював фрагменти вотивних рельєфів з Хараксу та Ольвії (Ростовцев, 1911, с. 15, 17–18, табл. IV, *рис. 7–8*, VI, 17–18). Подібні пам'ятки з Херсонеса вивчали А. Щеглов та Е. Соломонік (Щеглов, 1969, с. 150–153; Соломонік, 1973, № 195; Соломонік, 1983, № 11), з Тіри – П. Каришковський (Карышковский, 1979, с. 87), з Ольвії – В. Крапівіна (Крапивина, 1994, с. 168–171). Нещодавно в науковий обіг Р. Козленком був запроваджений мармуровий бюст Мітри, знайдений під час розкопок цитаделі Ольвії у 2010 р. (Козленко, 2021, с. 95–105).

Дискусійним виглядає питання можливої приналежності до “римського” мітраїзму теракот (або їх фрагментів) воїнів в обладунках з підвісними ногами (II–III ст. н. е.), які трапляються на території усього північнопричорноморського регіону. Таку проблему піднімали А. Бураков, А. Русяєва та К. і О. Савельєви (Бураков, 1988, с. 74; Русяєва, 1992, с. 155; Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42–47).

Наукова новизна статті полягає в тому, що у ній розвинуто наступну думку. Після того як правителем Боспорського царства став понтійський цар Мітрідат VI Євпатор, у цьому регіоні почав поширюватися т. зв. понтійський варіант мітраїзму. Представлення на пантікапейських статуетках Мітри у вигляді Аттіса може вказувати на спробу запозичити образ цього малоазійського божества на користь мітраїстської іконографії. Зображення на боспорських оболах молодого чоловіка у фригійській шапці представляє радше образ Мітри ніж Мена. Очевидно, до кола мітраїстських пам'яток обережно можна віднести статуетку кінного божества з поселення “Полянка”, а також предмети із зображенням ахеменідського знаку – зірки з півмісяцем та сонячного бога – Геліуса. У I ст. н. е. вищевказані пам'ятки на Боспорі зникають. Можливо, це пов'язано із зміною правлячої династії у цьому царстві.

Простежено, що невелика кількість артефактів, а саме фрагментів мармурових рельєфів, статуй та вотивних вівтарів, свідчить про незначне поширення у II–III ст. н. е. в Тірі, Ольвії, Херсонесі та фортеці Харакс “римського” варіанту мітраїзму. Сповідування цього культу в Північному Причорномор'ї було пов'язане виключно із присутністю там у зазначений час римських військових, і жодного стосунку до місцевого населення не мало.

Виклад основного матеріалу. *“Понтійський” мітраїзм*. Безперечно цікавими є прояви на території Боспорського царства у I ст. до н. е., в часи володарювання над цим регіоном понтійської династії Мітрідатидів, особливого напрямку мітраїзму. Умовно його варто назвати “понтійським”. Свідченням цього можуть служити виявлені там артефакти, які найімовірніше пов'язані з культом Мітри.

Найперше, це теракотові статуетки, інтерпретовані як Мітра-Аттис Тавроктон. Їх скульптурна композиція виглядає наступним чином: впираючись коліном у спину бика, божество лівою рукою тримає тварину за роги, натомість правою – заносить над ним ніж (Кобылина, 1978, с. 46). Цей іконографічний сюжет відрізняється від традиційного “римського” варіанту зображення, насамперед тим, що на боспорських статуетках Мітра представлений у вигляді Аттіса – з розкритими анаксиридами та оголеними геніталіями. На “римських” рельєфах божество встромляє ніж у шию тварини. Додатково присутні скопріон (хапає щупальцями бика за геніталії), змія (проповзає

знизу) та собока (злизує кров з рани). З обох боків головної сцени зображені Каут і Каутопат – юнаки в азійському одязі. Один із них тримає у піднятій руці смолоскип, інший – повернув смолоскип униз. Вони уособлюють Сонце, що сходить і заходить. Вгорі з кутів представлені Сонце та Місяць, що постають або у вигляді бюстів, або в характерних для них колісницях. Саме ці додаткові деталі відсутні на боспорських статуетках (Бонграр-Левин, Гаилов, Кошеленко, 2004, с. 146, 156).

Відомі кільканадцять таких фігурок з Пантікапея, Мірмекія та поселення “Полянка”. Усі вони місцевого виробництва (*іл. 1*) (Winter, 1903, S. 373, no. 6; Кобылина, 1961, с. 99–100, табл. XV, 2; Кобылина, 1978, с. 46, № 33–34; Силантьева, 1974, с. 119, 122, табл. 28, 1, 4; Сапрыкин, Масленников, 1998, с. 436, рис. 1, 3; Кошеленко, Масленников, 2003, с. 184; Бонграр-Левин, Гаилов, Кошеленко, 2004, с. 146, 155).

Іл. 1. Мітра-Аттис Тавроктон, I ст. до н. е., Пантікапей (за [МММ II, 4, fig. 17])

Вказані статуетки привертають увагу дослідників починаючи з другої пол. XIX ст. – часу виявлення перших екземплярів (МММ II, 191–192; Winter 1903, S. 373, no. 6). Особливу увагу їхній інтерпретації присвятили вчені В. Блаватський і Г. Кошеленко (Blawatsky, Koschelenko, 1966). Дослідники вказували на те, що саме на Боспорі відбулося злиття культів Мітри і Аттиса, оскільки в інших регіонах елліністичного

світу, зокрема у Малій Азії, подібних аналогій не виявлено, а в Пантікапеї, у майстерні коропласту I ст. до н. е., відкрито місцеве виробництво статуеток Мітри-Аттиса (Blawatsky, Koschelenko 1966, p. 18–19).

Висловлені окремими європейськими вченими критичні зауваження щодо такої позиції були розглянуті у статтях “Ще раз про культ Мітри-Аттиса на Боспорі” (Кошеленко, Масленников, 2003, с. 184–190) і “Відкриття мітреуму в Дурра-Европос та сучасна мітраїстика” (Бонграр-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 125–157). Аргумент Е. Вілля про те, що вказані статуетки не є зображенням ні Мітри, ні Аттиса, а “Ерота в азійській одежі”, було спростовано відсутністю факту виявлення хоча б одного зображення Ерота-Тавроктон (Кошеленко, Масленников, 2003, с. 184; Бонграр-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 155).

Стосовно думки П. Бескова, що статуетки Мітри-Аттиса є свідченням присутності на Боспорі бічної гілки мітраїзму, яка одночасно існувала разом із основним “римським” напрямком, було вказано на той факт, що нові знахідки аналогічних теракот, виявлені під час розкопок Мірмекея та поселення “Полянка” в останніх десятиліттях XX ст., мають чітку прив’язку до археологічних шарів I ст. до н. е. Відповідно, це відділяє боспорські статуетки від знайдених у Північному Причорномор’ї артефактів “римського” мітраїзму більш ніж на одне століття (Кошеленко, Масленников, 2003, с. 184; Бонграр-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 155).

Важливим залишається питання інтерпретації образу цих статуеток. Не заперечуючи слів Ф. Кюмона про те, що “мабуть, жерці цих малокультурних країв були змушені приводити свої народні божества у відповідність до тих богів, яким поклонялися правителі та знать” (Кюмон, 2000, с. 33) та твердження В. Блаватського і Г. Кошеленко про існування у Боспорському царстві окремого культу Мітри-Аттиса (Blawatsky, Koschelenko, 1966, p. 18–19), можна спробувати запропонувати дещо інше пояснення. Коли із поширенням “понтійського” мітраїзму на Боспорі постала потреба у створенні іконографії його головного божества, за основу було взято відомий і розповсюджений на той час у цьому регіоні образ Аттиса².

При більш детальному погляді на предмети археології, можна знайти ряд додаткових свідчень на користь факту поширення у Боспорському царстві при Мітрідатидах культу бога Мітри. У першу чергу це нумізматичний матеріал. В період, коли Боспором правив понтійський цар Мітрідат VI Євпатор, у Пантікапеї, Фанагорії та Горгіпії карбували однотипні мідні оболі. Часові рамки появи цих монет визначають 90–79 рр. до н. е. На їхньому аверсі викарбуване погруддя молодого чоловіка в оздобленій зірками фригійській шапці, якого пов’язують із малоазійським богом Місяця Меном (іл. 2) (Зограф, 1951, с. 185–187, табл. XLIII, № 13–14; Монеты Боспора, № 201–3019, 207–3200, 210–3140, 210–3284).

² У подібний спосіб на Близькому Сході для зображення Мітри було використано образ Геліоса (Бонграр-Левин, Гаїбов, Кошеленко, 2004, с. 152; Mac Dowall, 1978, p. 305–315). Цікавим є також і той факт, що на формування вигляду самого Аттиса великий вплив мали скульптурні зображення Ерота, чому можна знайти низку підтверджень у Vermaseren, M. 1977–1989. *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*. 7 vols. Leiden–New York–København–Köln: Brill (CCCA).

Іл. 2. Мідний обол із зображенням погруддя молодого чоловіка в оздобленій зірками фрігійській шапці та невеликої восьмипроменевої зірки, обрамленої знизу маленьким півмісяцем, 107–63 рр. до н. е., Пантікапей (за (Монеты Боспора, № 201–3019))

Варто поставити запитання: чи дійсно на цих монетах зображений Мен? Особливу увагу тут слід звернути на відсутність за плечима погруддя великого півмісяця – головного атрибуту цього бога.

Певну підказку для розв’язання зазначеної проблеми можна побачити в іконографії окремих малоазійських монет, опублікованих В. Рошером. На двох із них з Трапезунда (Понт) часів правління римських імператорів Александра Севера та Гордіана III (238–244 рр. н. е.) викарбувано зображення вершника на бойовому коні, який рухається праворуч – в сторону вітваря з палаючим вогнем. Дослідник вважає, що вершник представляє собою синкретичний образ Мена-Мітри (Roscher, 1891, S. 144, taf. Ib, no. 8–9). Цієї ж думки певний час притримувався і Ф. Кюмон (Кюмон 2000, с. 33).

Усупереч цим обом дослідникам М. Ростовцев чітко вказав, що це ніяке не синкретичне божество, а іконографічний образ Мітри-вершника (Ростовцевъ 1913, с. 33). Після відкриття у 1933–1934 рр. на території античного міста Дура-Европос (Східна Сирія) залишків мітреуму і порівняння зображень на монетах з Трапезунда із виявленою у цьому святилищі фрескою бога-мисливця, Ф. Кюмон також дійшов висновку, що цим вершником все-таки є Мітра (Бонграр-Левин, Гаилов, Кошеленко, 2004, с. 139, 151).

До речі, образ Мітри-мисливця може також представляти статуетка із поселення “Полянка”, інтерпретована як “Аттис або Мен, який скаче на коні” (іл. 3) (Сапрыкин, Масленников, 1998, с. 435, рис. 3, 4). Як для Аттиса, вершник не має оголених геніталій і великого півмісяця за плечима – головного атрибуту Мена. Натомість, під передніми ногами і тулубом коня проглядаються горельєфи звірів, подібно до сцени полювання на фресці в Дура-Европос.

*Іл. 3. Мітра-вершник (?), I ст. до н. е., поселення "Полянка"
(за (Сапрыкин, Масленников, с. 435, рис. 3/4)).*

Надзвичайно цікавим є рельєф на монеті, яка теж походить з Трапезунда і датується періодом правління імператора Каракалли (211–217 рр. н. е.). Там вершник показаний у збільшеному вигляді – проглядається лише його погруддя, а також голова і шия коня. Фригійська шапка увінчана характерними для іконографії бога Геліоса сонячними променями. Всупереч трактуванню В. Рошера, що на монеті зображено Мена-Мітру (Roscher, 1891, S. 144–145, taf. Ib, no. 10), цей атрибут чітко вказує лише на одного Мітру. Доказом цьому може служити нумізматичний матеріал із Греко-Бактрійського та Кушанського царств, який засвідчує факт злиття образів Мітри і Геліоса в елліністичних країнах Близького Сходу (Бонграр-Левин, Гаїбов, Кошеленко, 2004, с. 152; Mac Dowall, 1978, p. 305–315).

З огляду на вищесказане постає запитання: можливо, на боспорських оболах представлений зовсім не Мен, а Мітра? Певною мірою ця думка підтверджується словами Г. Бенгтсона, який зазначив, що "Мітрідат... цілком усвідомлено тримався іранських традицій своєї династії, особливо маздаїзму, якому був вірний усе своє життя" (Бенгтсон 1982, с. 293).

Іл. 4. Золотий статер із зображенням невеликої восьмипроменевої зірки, обрамленої знизу маленьким півмісяцем, кін. I ст. до н. е., Пантікапей (за (Монеты Боспора, № 253–5249))

Ще одним аргументом на користь цього може виступати поміщена вище чола чоловіка невелика восьмипроменева зірка, обрамлена знизу маленьким півмісяцем – герб Понту та Мітрідатидів, який підкреслював походження цієї династії від Ахеменідів. Цей знак також присутній на реверсах золотих статерів (іл. 4) (21–16 рр. до н. е.), мідних 8 унціях (5 р. до н. е.) та 1 унції (13/14 рр. н. е.), карбованих у різні періоди правління на Боспорі онуки Мітрідата VI Євпатора – цариці Динамії. На аверсах цих же грошових знаків присутній звернений вправо профіль сонячного бога Геліоса (Фролова, 1997, с. 177, 183, 193, табл. Ша, 12, I, 1–3, V, 18, X, 18–21; Анохин, 2011, № 1343–4, 1374, 1388), який, можливо, також символізував Мітру.

Восьмипроменева зірка з півмісяцем присутня також на чотирьох персях-печатках з Пантікапея: випуклому гранаті у золотій оправі (іл. 5) (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) (Шкорпил, 1905, с. 22, № 87; Максимова, 1957, с. 80, рис. 3, 8; Неверов, 1968, с. 237, рис. 4–5; Кобылина, 1978, с. 175–176, № 42), сердоліку у золотій оправі (I ст. н. е.) (іл. 5) (Неверов, 1968, с. 237–238, рис. 6; Кобылина, 1978, с. 176, № 43), сердоліку (I ст. н. е.) (Неверов, 1968, с. 237; Кобылина, 1978, с. 176, № 44), сердоліку у залізній оправі (I ст. н. е.) (Максимова, 1962, с. 193, № 6, рис. 6; Неверов, 1968, с. 237; Кобылина, 1978, с. 176, № 45).

Із скарбу, виявленого біля ст. Ахтанізовська (Темрюцький р-н Краснодарського краю), походять золоті бляшки з променистими розетками, при цьому на одній – восьмипроменева зірка (Сонце), а інша виконана у вигляді півмісяця (Сапрыкин, 1983, с. 70). Поруч, біля с. За Родіну (Темрюцький р-н Краснодарського краю) на території резиденції Хрисаліска знайдено вапнякову плиту з дуже грубим схематичним зображенням богині долі Тіхе, яка тримає у лівій руці жезл, прикрашений

Ил. 5. Персні-печатки із зображенням восьмипроменевої зірки, I ст. н. е., Пантікапей (за (Кобылина, 1978, с. 175–176, № 42–43))

символом Сонця у вигляді восьмипроменевої зірки (Соколовський, 1975, с. 26, рис. 4). З цієї ж пам'ятки походить кадильниця, місцевого виробництва, у вигляді голови бика, увінчаної високим модієм з рельєфним зображенням сонячного диска та півмісяця (ил. 6) (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) (Соколовський і др., 1972, с. 147–149; Соколовський, 1975, с. 24, рис. 2, 4; Кобылина, 1978, с. 51, № 43). Аналогічну кадильницю виявлено у Пантікапеї (Кобылина, 1978, с. 52, № 44).

До вищевказаного слід додати знайдену в Анапі (Горгіппія) у 1906 р. золоту пластинку місцевого виробництва із штампованим зображенням Геліоса (Мітри?) на колісничці, над головою якого також поміщені зірка (у цьому випадку шестипроменева) з півмісяцем (кін. I ст. до н. е. – поч. I ст. н. е.) (ил. 7). Вона, мабуть, служила окрасою жрецького вінка або покривала, що використовувався під час релігійних церемоній (ОАК 1906, с. 127, рис. 179; Сапрыкин, 1983, с. 68–78).

На думку С. Саприкіна, зображення на пластині з Горгіппії можна співставити зі знахідками із багатих сарматських поховань Таманського п-ва і прилеглих до нього районів, проте, суттєвою відмінністю цих пам'яток є відсутність на них

Іл. 6. Кадильниця у вигляді голови бика, увінчана модієм з рельєфним зображенням сонячного диска та півмісяця, I ст. до н. е. – I ст. н. е., с. За Родіну (за (Кобылина, 1978, с. 51, № 43))

Іл. 7. Золота пластинка із зображенням Геліоса (Мітри?) на колісниці, над головою якого поміщені шестипроменева зірка з півмісяцем, кін. I ст. до н. е. – поч. I ст. н. е., Горгіппія (за (Сапрыкин, 1983, с. 68, рис. 1))

Іл. 8. Фалар із зображенням лику сонячного бога, пізньоелліністичний період, хутір Федулів (за (Сапрыкин, 1983, с. 70, рис. 3))

солярно-місячних знаків (Сапрыкин, 1983, с. 70). У Буєровій могилі (III–II ст. до н. е.) на Тамані³ були знайдені залишки похоронного вінка із золотого лаврового листа з круглою золотою бляшкою в центрі у формі кінського налобника (προσέτωπίδιον), на якому присутнє тиснене сильно геометризоване зображення Геліоса на квадризі (Ростовцевъ, 1918, с. 44; Сапрыкин, 1983, с. 70). Подібний вінок виявлено у 1870 р. також на Тамані. У середині його поміщена золота пластинка з погрудним зображенням Геліоса в променистому німбі у фасі, під яким показані передні частини чотирьох коней. В одному з курганів Юз-Оба під Керчею, що відносяться до III ст. до н. е., знайдено золоту пластину – частину похоронного вінка, на якій серед складеного з дрібних кілець обідка представлений Геліос в променевій короні, що їде на запряженій четвіркою коней колісниці назустріч глядачеві (Сапрыкин 1983, с. 70). Серед речей із Федулівського скарбу⁴ виявлено срібний фалар із зображенням лику сонячного бога в обрамленні довгого волосся та у променистому німбі поміж двох коней запряжених у бігу (Іл. 8) (Спицынь, 1909, с. 23, рис. 45; Сапрыкин, 1983, с. 70, рис. 3). Аналогічні зображення сонячного бога зустрічаються на срібних фаларах з поховання в ст. Старотитарівській (Темрюцький р-н Краснодарського краю) (Сапрыкин, 1983, с. 70).

³ Один із найбільших курганів Таманського п-ва Боюр Гора або, як його називали дослідники XIX ст., Буєрова могила, знаходився на території Темрюцького р-ну Краснодарського краю, за 6 км на південь від Фанагорії.

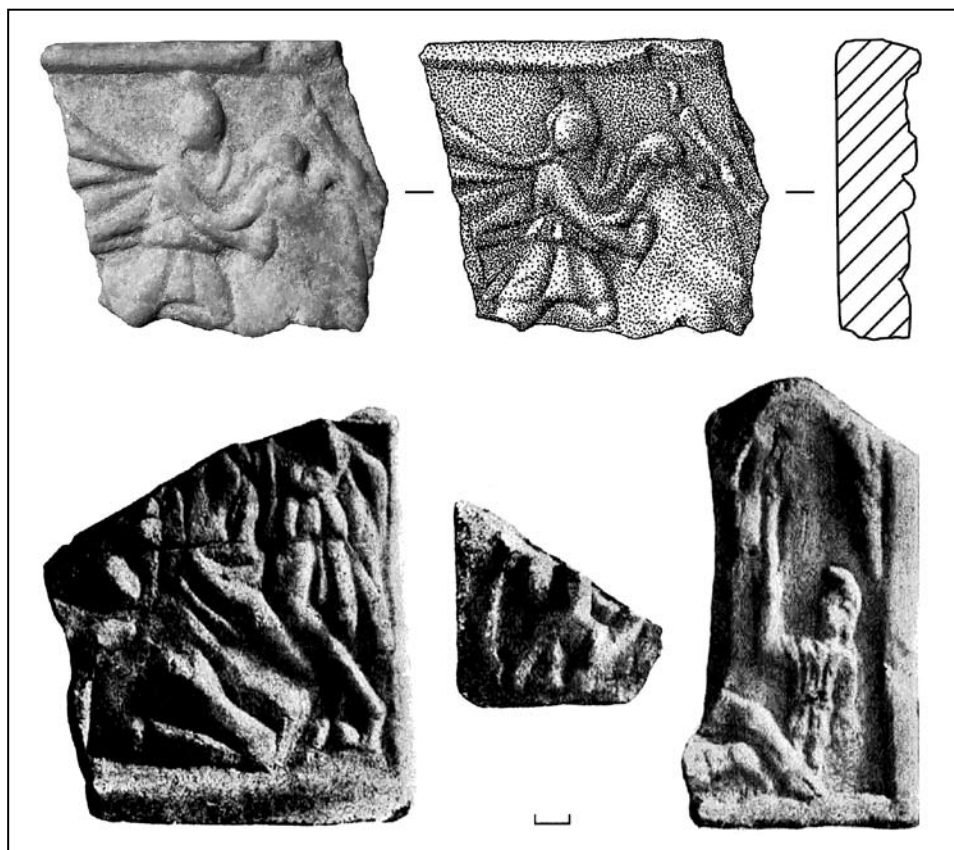
⁴ Знайдений у 1904 р. на хуторі Федулів біля ст. Багаєвська (зараз Ростовська обл.) (Спицынь, 1909, с. 23).

“Римський” мітраїзм. Окрім характерних для “понтійського” мітраїзму культових предметів, на території Північно-Західного Причорномор’я виявлено також невелику кількість пам’яток, що представляють традиційний “римський” мітраїзм⁵.

Вівтар із можливою посвятою Мітрі був знайдений у 1975 р. на території Тіри. Його виготовили досить недбало із жовтуватого крупноструктурного щільного вапняку місцевого походження. Висота пам’ятки становить 60 см. На передньому боці вівтаря збереглося дев’ять рядків латинського напису, виконаного тонкими неглибокими лініями, наступного змісту: “...victo{to} pr / o salutei {s} su / um et suor / um ex voto / posuit Ulp(ius) / Vale[ns] mil(es) / cl[a] (ssarius) Messa / la et S[a] bin[o]/co(n)sulibus”. Беручи до уваги фрагмент слова “victo”, П. Каришковський запропонував свій варіант реконструкції посвяти: “Мітрі (або Сонцю, чи просто Богу) Непереможному за здоров’я своє і своїх (близьких) згідно обітниці поставив

⁵ Про появу мітраїзму на територіях підвладних Риму, а саме в Малій Азії, мимохідь повідомляє Плутарх. Переможені Помпеем у 67 р. до н. е. малоазійські “пірати справляли в Олімпі дивні, незрозумілі свята і здійснювали якісь обряди; з них досі мають поширення таїнства Мітри, вперше введені ними” (Plut. Pomp. 24). Це місто знаходилося в Лікії, на березі Середземного моря і слугувало основною базою для згаданих морських розбійників. Оминувши територію Еллади, масове поширення цього вірування на теренах імперії почалося лише при Флавіях у другій пол. I ст. н. е. (Кюмон, 2002, с. 181–182). Перше беззаперечне свідчення не лише про поклоніння Мітрі у Римі, а й про існування в цей час усталеної іконографічної схеми Мітри-Тавроктона дає римський придворний поет імператора Домініціана (81–96 рр. н. е.) Публій Папіній Стацій у своїй поемі “Фіваїда”: “як тебе величають у печері Персея, – Мітрою, який гне роги, розгнівані на гонитву” (Stat. Theb. I, 717). Перша епіграфічна пам’ятка відноситься приблизно до того ж часу (CIL VI, 732), а найдавніший рельєф Мітри-Тавроктона був присвячений Алкимом, рабом Тіберія Клавдія Лівіана – префекта преторію в Римі у 102 р. н. е. (Бонграр-Левин, Гаїбов, Кошеленко, 2004, с. 144). Поширення культу набрало масового характеру при Антонінах та Северах у II – на початку першої пол. III ст. н. е. Для прикладу, імператор Комод (161–192 рр. н. е.) прийняв посвяту у мітраїстські містерії (Кюмон, 2002, с. 181–182). Рознесений в цей час солдатами по всій довжині кордонів культ залишив численні сліди своєї присутності навколо дунайських і рейнських таборів, біля постів валу Адріана і в околицях гарнізонів, розташованих на межі Сахари і в долинах Астурії (Кюмон, 2002, с. 190). Віровчення сягнуло своєї кульмінації, коли у 307 р. н. е. римські правителі Діоклетіан, Галерій та Ліціній, яких звела разом урочиста зустріч у Карнунті на Дунаї, освятили там святилище Мітри, “покровителя їхньої імперії” (“fautori imperii sui”) (Кюмон, 2002, с. 191). Культ набрав такої популярності, що аналізуючи його Е. Ренан висловив своє відоме судження: “Можна сказати, що якщо би ріст християнства був зупинений якою-небудь смертельною хворобою, світ звернувся би до культу Мітри” (Ренан, 1991, с. 313). Мітраїзм зберігав сильні позиції аж до кінця існування Західної римської імперії у другій пол. IV ст. н. е. (Кюмон, 2002, с. 182). Викарбувана на камені остання мітраїстська посвята датується 387 р. н. е. (Бонграр-Левин, Гаїбов, Кошеленко, 2004, с. 141). У конкуренції з християнством культ був приречений до занепаду. Попри в певній мірі схожу теологію між обома релігіями – концепцію вселенської боротьби божества та його вірних зі злом, їх остаточної перемоги, очищувальних практик адептів, воскресіння мертвих та останнього суду – у Римській імперії мітраїзм здебільшого трансформувався у сукупність закритих солдатських братств з доволі складною процедурою посвяти, що, можливо, і стало основною причиною його загибелі (Ренан, 1991, с. 311–313; Кюмон, 2002, с. 192–204).

Ульпій Валент, військовий моряк, при консулах Мессалі і Сабіні” (Карышковский, 1979, с. 85–88, рис. 4). Попри гіпотетичність такого прочитання, вівтар цінний тим, що звання класіарій (військовий моряк), вказує на перебування у Тірі римського військового флоту (Карышковский, 1979, с. 87), натомість, згадка консулів Луція Валерія Мессали Аполлінарія та Гая Октавія Аппія Светрія Сабіна дає дуже чітку дату посвяти – 214 р. н. е. (Бикерман, 1975, с. 231).

Іл. 9. Фрагменти рельєфів із зображенням Мітри-Тавроктон, II–III ст. н. е., Ольвія (за (Козленко, 2021, с. 96, рис. 1))

У 1893 р. з приватної колекції П. Бурачкова у Московський історичний музей потрапили три фрагменти мармурових плит з Ольвії із зображенням Мітри-Тавроктон (іл. 9). Перший з них – правий нижній кут рельєфу, на якому збереглися фрагмент одягу божества, ноги бика та нижня частина Каута з піднятим смолоскипом. Рамка плити шліфувана, зворотня сторона також, але потім на ній навмисне вибили поглиблення, ймовірно для прикріплення рельєфу за допомогою штукатурки до стіни. Другий – правий нижній кут рельєфу. Збереглися: передня частина бика з мордою, права рука з кинджалом та права нога Мітри, вся постать (за винятком голови) Каута з піднятим смолоскипом. Зворот, нижній обріз пластинки та лицьова сторона рамки поліровані. Третій – нижній лівий кут рельєфу. Уціліли ноги і опущений смолоскип

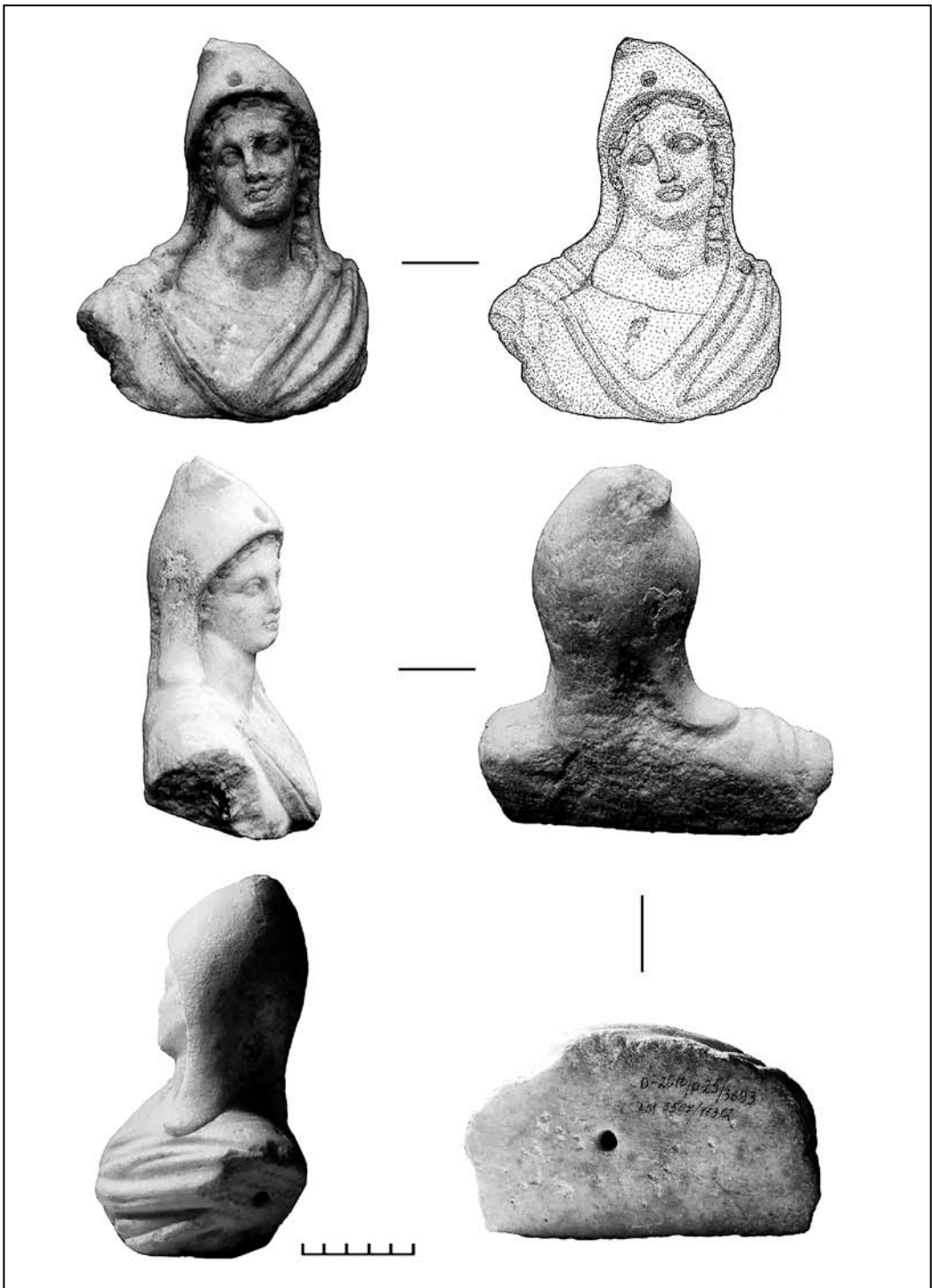
Каутопата. Передня та задня площини відполіровані. Можливо, два останні фрагменти є частинами одного рельєфу (Ростовцевъ, 1911, с. 17–18, табл. VI, *рис. 17–18*; CIMRM II, 10C–E, fig. 241–242). З південної частини ольвійського городища (розвал оборонної стіни) походить ще один подібний фрагмент верхньої центральної частини мармурового рельєфу. На ньому представлений Мітра-Тавроктон та смолоскип Каута (Крапивина, 1994, с. 168–171; Иванчик и Крапивина, 2005, с. 197; Козленко 2021, *рис. 1, 1*).

Як зазначає Р. Козленко: “У 2010 р. при розкопках на цитаделі Ольвії на ділянці Р-25, в ямі II–III ст. н. е. було знайдено мармуровий бюст Мітри розміром 15, 8×16 см. Із фронтального боку, на голові, знизу та по боках скульптури наявні круглі заглиблення діаметром 0,05–0,06 см та глибиною 2,2 см, призначені, очевидно, для кріплень. У бокових отворах міститься іржа від залізних стрижнів. Зворотний бік погруддя оброблено траянкою, нижня частина – відшліфована. Вдягнутий у фригійський ковпак і задрاپірований у плащ, застібнутий на лівому плечі круглою фібулою, Мітра зображений із довгими локонами. Великі мигдалеподібні очі та м’які риси обличчя підкреслюють молодість божества. Голова округлої форми повернута під невеликим кутом управо. Погляд звернений догори в очікуванні знака для принесення жертви... Виготовлений з білого мармуру, він може бути частиною скульптури, на якій Мітра-Тавроктон в оточенні тварин та геніїв із факелами заколює бика.” (*іл. 10*) (Козленко, 2021, с. 95–96, *рис. 2*). Ще одна голова Мітри II–III ст. н. е. походить із Херсонеса (Козленко, 2021, с. 96).

У 1911 р. під час розкопок під керівництвом Р. Лепера, в засипі приміщення № 114 III кварталу у північно-східній частині Херсонеса, був знайдений уламок центральної частини невеликого рельєфу з великозернистого білого з дуже легким сірувато-блакитним відтінком мармуру. На ньому збереглося зображення частини фігури Мітри в короткому одязі, який притискає до землі коліном лівої ноги круп поваленого бика. Задня сторона пластини відшліфована та відполірована (Гриневич, 1930, с. 84; Щеглов, 1969, с. 150, *рис. 3, 6*). Вперше цей фрагмент опублікувала О. Іванова, яка трактувала його як зображення Артеміди-мисливиці, яка уражає лань (Іванова, 1962, с. 141–143, *рис. 4*). Правильну ідентифікацію рельєфу здійснив О. Щеглов, порівнявши зображення з подібними мітраїстськими рельєфами (Щеглов, 1969, с. 150–153; Кобылина, 1978, с. 47, № 35).

Ще один вівтар із посвятою Мітрі походить з Херсонеса. Був знайдений у 1947 р. А. Тахтаєм в завалі каміння біля прямокутної вежі з боку римської цитаделі. Пам’ятник виконаний із місцевого черепашкового вапняку. Його висота складає 36 см. Напис із шести рядків розташований під карнизом на гладкому полі висотою близько 20 см. За характером шрифту текст можна датувати кін. II – III ст. н. е. Згідно з Е. Соломоніком, початок та кінець напису слід реконструювати наступним чином: “1) [In]victo Mi- / 2) [thr]ae / 6) V(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]”, з відповідним перекладом: “Непереможному Мітрі... Виконує обітницю, жертвуючи за заслугою” (Соломоник, 1973, № 195; Соломоник, 1983, № 11).

Під час розкопок, проведених у 1907 р., розташованого за межами зовнішньої стіни римської фортеці Харакс на мисі Ай-Тодор у Криму святилища, виявлено фрагменти

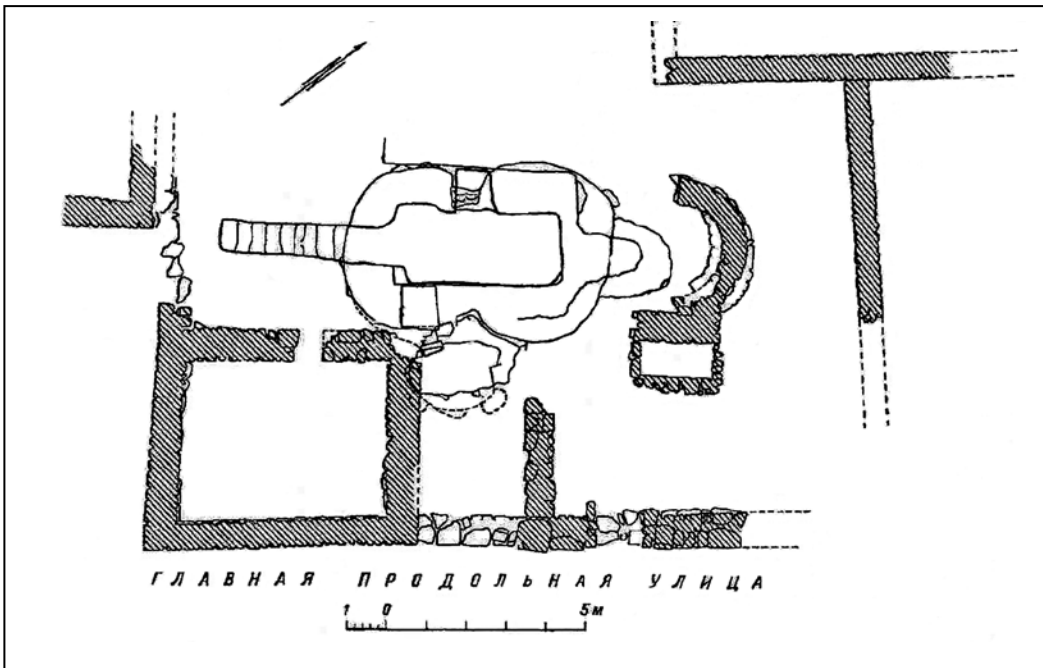
Іл. 10. Бюст Мітри-Тавроктонa, II–III ст. н. е., Ольвія (за (Козленко, 2021, с. 97, рис. 2))

двох мармурових вотивних рельєфів Мітри-Тавроктон. Перший з них представлений чотирма фрагментами невеликої стели з дуже крихкого крупнозернистого мармуру. Середина і низ зображення, крім лівого нижнього кута не збереглися. Це звичайний мітраїстський рельєф. У центрі – Мітра вбиває бика (збереглася частина голови бога і частина передніх ніг бика), ліворуч і праворуч – Каут з піднятим і Каутопат з опущеним смолоскипами. У горі – склепіння печери, на якому присутні звичні сім вівтарів, праворуч і ліворуч в кутах Сонце та Місяць. Від другого рельєфу залишилося лише два фрагменти – ліва верхня і середня частини, із зображенням вгорі погруддя молодого чоловіка з довгим волоссям і в плащі, який очевидно символізує Сонце, внизу – торс Каутопата з опущеним смолоскипом (Ростовцевъ, 1911, с. 15, табл. IV, рис. 7–8; CIMRM II, 10A–B, fig. 239–240).

Про ще один фрагмент мармурового рельєфу “ймовірно, з півдня Росії” згадав Ф. Кюмон. Спочатку він знаходився в колекції Й. Беккера, а потім потрапив у Берлінський музей, отримавши № 708 у реєстрі античних скульптур. Збереглися лише верхній правий кут із зображенням погруддя Місяця й низ із верхньою частиною тіла Каута, який обома руками тримає піднесений догори смолоскип. Поруч видно частину бика, ліву руку Мітри та голову собаки (MMM II, 287; Cumont, 1906, р. 408–409, no. 287; CIMRM I, 13).

Поза всяким сумнівом, перераховані вище мітраїстські прам’ятки пов’язані із перебуванням у Північному Причорномор’ї римських легіонерів. Військова залага в Ольвії з’явилася у сер. II ст. н. е. і складалася з вексиларії, сформованої з підрозділів I Італійського, V Македонського, XI Клавдієвого легіонів та Мезійського флоту (IOSPE I², 322; Ростовцевъ, 1915, с. 7–10; Козленко, 2021, с. 100). У Херсонесі, який із середини II ст. н. е. став головною базою римських окупаційних військ в Криму, ймовірно перебували солдати I Італійського та XI Клавдієвого легіонів I фракійської когорти Арреваків. Мабуть, у цьому полісі формувся також і гарнізон Харакса (Щеглов, 1969, с. 136).

Знайдені в Ольвії, Херсонесі та Хараксі рельєфи чи фрагменти статуеток були виконані з одного сорту проконнеського мармуру. Це дає підстави припустити їхнє походження з одного виробничого центру. Щодо використання таких культових предметів серед науковців є різні думки. М. Ростовцев вважав, що рельєфи стояли не в окремих мітреумах, а у святищах, де панівним виступало якесь фракійське божество, тому що серед легіонерів переважали саме представники цього етносу (Ростовцевъ, 1911, с. 22). Натомість О. Щеглов висунув припущення, що вирубаний у скалі т. зв. печерний храм, який знаходиться на Головній вулиці в третьому кварталі північно-східного р-ну Херсонеса, і традиційно трактується як ранньосередньовічний (ранньохристиянський) мавзолей-мартирій, насправді міг бути мітреумом (*іл. 11*) (Якобсон 1959, с. 191–192, рис. 94–96; Щеглов, 2012, с. 6–11). Саме неподалік залишків цієї споруди Р. Лепер у 1911 р. знайшов вищезгаданий уламок рельєфу Мітри-Тавроктон (Щеглов, 1969, с. 150–153; Щеглов 2012, с. 10; Кобылина, 1978, с. 47, № 35). Розглядається також можливість існування мітреуму в Ольвії (Русяева, 1992, с. 155; Козленко, 2021, с. 98, 100).

Іл. 11. План мітреума (?), V ст. н. е., Херсонес (за (Якобсон, 1959, с. 191, рис. 94))

У процесі вивчення пам'яток пов'язаних з поширенням “римського” мітраїзму в Північно-Західному Причорномор'ї окремо постає питання можливої приналежності до цього культу теракот (або їхніх фрагментів) воїнів в обладунках з підвісними ногами (II–III ст. н. е.), які зустрічаються на території усього регіону. В основному такі артефакти зберігаються в Одеському археологічному музеї (Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42–47). Першими це питання порушили А. Бураков (Бураков, 1988, с. 74) та А. Русяєва, на думку якої, такі статуетки виконували роль вотивів (Русяєва, 1992, с. 155). Детальний аналіз цих пам'яток представили К. та О. Савельєви. Основним аргументом на користь прив'язки цих предметів до культу Мітри вказані дослідники вважають присутність на щитах воїнів солярних знаків (Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42–47).

Для прикладу, на двох щитах статуеток (одна – з Ольвії, друга – невідомого походження) є зображення голови, а під нею – півмісяць рогами вгору, краї щита прикрашені горошинами (іл. 12) (ОАК 1913–1915, с. 43, рис. 63; Леви, 1970, № 64 табл. 37, 5; Савельєва, Савельєв 2012, с. 42, рис. 1, 1, 2, 1). Дещо інший вигляд має рельєф щита на статуетці воїна невідомого походження. Подібний півмісяць зображений над головою, натомість нижче неї – шестипроменева зірка (Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42, рис. 1, 2). Ще два щити (одна із пам'яток знайдена в Криму, місцезнаходження другої – невстановлене) оздоблені головою та торсом Геліуса, нижче – півмісяцем рогами вгору, краї щита прикрашені горошинами (Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42–43, рис. 2, 3, 3, 1). На статуетці із с. Козирка (Очаківський р-н Миколаївської обл.), що знаходиться за 15 км на північ від ольвійського городища, на щиті представлено голову та торс Геліуса (?). З боків і знизу торса зображені три різноконечні зірки, з

*Іл. 12. Статуетка воїна в обладунках з підвісними ногами, II–III ст. н. е., Ольвія
(за (Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42, рис. 1, 1))*

двох сторін від голови – дві горошини, а в самому низу щита – рогатий півмісяць (Бураков, 1988, с. 73–74, рис. 2; Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42, рис. 1, 3).

Загальний погляд на поширення мітраїзму в Північному Причорномор’ї. В результаті проаналізованого вище матеріалу, можна зробити висновок, що в Північному Причорномор’ї в різний час побутували два доволі відмінні один від одного напрямки мітраїзму.

У I ст. до н. е., після того як правителем Боспорського царства став понтійський цар Мітрідат VI Євпатор, у цьому регіоні почав поширюватися т. зв. понтійський варіант вірування. Про це свідчить низка скульптурних, нумізматичних і декоративно-ужиткових пам’яток. У I ст. н. е. вищевказані артефакти на Боспорі зникають. Можливо, це пов’язано із зміною правлячої династії у цьому царстві.

Невелика кількість культових предметів, а саме фрагментів мармурових рельєфів і статуй, вотивних вівтарів, свідчить про незначне поширення у II–III ст. н. е. у Тірі, Ольвії,

Херсонесі та фортеці Харакс “римського” варіанту мітраїзму. Сповідування цього вірування в Північному Причорномор’ї пов’язане виключно із присутністю там у зазначений час римських військових, і жодного стосунку до місцевого населення не мало.

1. Анохин, В. (2011). *Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог*. Киев: Издательский дом “Стилос”.
2. Бенгтсон, Г. (1982). *Правители эпохи эллинизма*, пер. с нем., предислов. Э. Фролова. Москва: Наука, Главная редакция издательства восточной литературы.
3. Бикерман, Э. (1975). *Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность*, пер. с англ. И. Стеблин-Каменского. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.
4. Бонгард-Левин, Г., Гаибов, В., Кошеленко, Г. (2004). Открытие митреума в Дурра-Европос и современная митраистика. *Вестник Древней истории*, 1(248), 125–157.
5. Бураков, А. (1988). Теракота воіна з поселення Козирка. *Археологія*, 63, 73–74.
6. Гриневич, К. (1930). Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического. *Херсонесский Сборник*, 3, 6–139.
7. Зограф, А. (1951). Античные монеты. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 16, 13–249.
8. Иванчик, А. Крапивина, В. (2005). Римский военный диплом из Ольвии. *Херсонесский сборник*, 14, 197–210.
9. Иванова, Г. (1962). Неопубліковані скульптурні фрагменти Херсонеського музею. *Археологічні пам’ятки УРСР*, 9, 138–157.
10. Карышковский, П. (1979). Новые тирасские надписи. *Античная Тира и средневековый Белгород. Сборник научных трудов*, 76–88. Киев: Наукова Думка.
11. Кобылина, М. (1961). *Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
12. Кобылина, М. (1978). *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э.* Москва: Наука.
13. Козленко, Р. (2021). Мрамуровий бюст Мітри-Тавроктона з Ольвії. *Археологія*, 3, 95–105.
14. Корчак, А. (2022). Мітраїзм на Боспорі у світлі нумізматичних та скульптурних пам’яток. *Colloquium-journal. Międzynarodowe czasopismo naukowe*, 1(124) (Część I), 32–35.
15. Кошеленко, Г., Масленников, А. (2003). Еще раз о культе Митры-Аттиса на Боспоре. *Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 6, 184–190.
16. Крапивина, В. (1994). Рельеф с Митрой Тавроктоном из Ольвии. *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического общества*, Одесса, 168–171.
17. Кюмон, Ф. (2002). *Восточные религии в римском язычестве*, пер. с франц. А. Саниной. Санкт-Петербург: Евразия.
18. Леви, Е. (1970). Терракоты из Ольвии. *Свод археологических источников Г 1-11*, 38–56.
19. Максимова, М. (1957). Боспорская камнерезная мастерская. *Советская археология*, 4, 75–82.
20. Максимова, М. (1962). Античные геммы и их оттиски на фрагментах глиняных сосудов. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 103, 190–194.

21. *Монеты Боспора*. Каталог архив (37614 монет). <https://bosporan-kingdom.com> (дата звернення: 05.12.2024).
22. Неверов, О. (1968). Митридат Евпатор и перстни-печати из Пантикапея. *Советская археология*, 1, 235–239.
23. Неверов, О. (1979). Гностические геммы, перстни и амулеты юга СССР. *Вестник Древней истории*, 1(147), 95–103.
24. **ОАК 1906**: *Отчетъ Императорской Археологической Коммисіи за 1906 годъ*. (1909). Санкт-Петербургъ.
25. **ОАК 1913–1915**: *Отчетъ Императорской Археологической Коммисіи за 1913–1915 годы*. 1918. Петроградъ.
26. Ренан, Е. (1991). *Марк Аврелий и конец античного мира*, репринтное воспроизведение Н. Глаголева. Москва: Терра.
27. Ростовцевъ, М. (1911). Святилища еракійскихъ боговъ и надписи бенефициаріевъ въ Ай-Тодорѣ. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*, 40, 1–42.
28. Ростовцевъ, М. (1913). Представленіе о монархической власти въ Скифіи и на Боспорѣ. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*, 49, 1–62.
29. Ростовцевъ, М. (1915). Военная оккупация Ольвіи Римлянами. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*, 58, 1–16.
30. Ростовцевъ, М. (1918). Курганныя находки Оренбургской области эпохи ранняго и поздняго эллинизма. *Матеріалы по археологіи Россіи издаваемые Императорскою Археологическою Коммисіею*, 37, 1–81.
31. Русяева, А. (1992). *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.
32. Савельева, К., Савельев, О. (2012). Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, 1, 42–47.
33. Сапрыкин, С. (1983). Золотая пластина из Горгиппии. *Вестник Древней истории*, 1(163), 68–78.
34. Сапрыкин, С., Масленников, А. (1998). Люди и их боги: религиозное мировоззрение в Понтийском царстве. *Человек и общество в античном мире*, 398–440. Москва: Наука.
35. Силантьева, П. (1974). Терракоты Пантикапея. *Свод археологических источников Г I-11*, 5–37.
36. Сокольский, Н., Беляев, С., Десятчиков, Ю., Николаева, Э., Сорокина, Н. (1972). Раскопки городища у поселка “За Родину”. *Археологические открытия 1971 года*, 147–149.
37. Сокольский, Н. (1975). Крепость аспругиан на Боспоре. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР*, 143, 21–30.
38. Соломоник, Э. (1973). Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. *Вестник Древней истории*, 1(123), 55–77.
39. Соломоник, Э. (1983). *Латинские надписи Херсонеса Таврического. Тексты, перевод, комментарии*. Москва: Наука.
40. Спицынъ, А. (1909). Фалары Южной Россіи. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*, 29, 18–53.
41. Фролова, Н. (1997). *Монетное дело Боспора (середина I в. до н. э. – середина IV в. н. э.)*. Ч. I: Монетное дело Боспора 49/48 г. до н. э. – 210/211 г. н. э. Москва: Эдиторал УРСС.
42. Шкорпилъ, В. (1905). Отчетъ о раскопкахъ в г. Керчи и его окрестностяхъ въ 1903 г. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*, 17, 1–76.

43. Щеглов, А. (1969). Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, 135–177.
44. Щеглов, А. (2012). Раннехристианский мавритий или Митреум? *Причерноморье. История, политика, культура. Вып. VIII(III). Сер. А. Античность и средневековье. Избранные материалы IX Международной научной конференции “Лазаревские чтения”*, 6–11. Севастополь.
45. Якобсон, А. (1959). Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 63, 5–362.
46. Blawatsky, W., Koschelenko, G. (1966). *Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la Mer Noire*. Leiden.
47. **CIL VI**: *Corpus inscriptionum latinarum*. (1876). Vol. VI. P. I. Berolinum.
48. **CIMRM I**: Vermaseren, M. (1956). *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*. Vol. I. Haga: Martinus Nijhoff Publishers.
49. **CIMRM II**: Vermaseren, M. (1960). *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*. Vol. II. Haga: Martinus Nijhoff Publishers.
50. Cumont, F. (1906). Les mystères de Sabazius et le judaïsme. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1, 63–79.
51. **IOSPE I²**: Latyshev, B. (Ed.). (1916). *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. (Vol I.: Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae. Aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum). Petropoli.
52. Mac Dowall, D. (1978). Mithra's Planetary Setting in the Coinage of the Great Kushans. *Etudes Mithriaques. Actes du 2-e Congrès International. Teheran, du 1-er au 8 septembre 1975*, 305–315. Leiden–Teheran–Liege.
53. **MMM II** : Cumont, F. (1896). *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra avec une introduction critique*. T. 2. Bruxelles
54. Plutarchus. (1869). *Vitae parallelae*, iterum recognovit C. Sintenis. Vol. III. Lipsiae.
55. Publius, Papinius, Statius. 2022. “Thebaid.” *The Latin Library*. Data est application October XXII. <https://www.thelatinlibrary.com/statius.html> (дата звернення: 06.12.2024).
56. Roscher, W. (1891). Einiges über Kult, Wesen und bildliche Darstellung des kleinasiatischen Mondgottes. *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, 43, 119–154.
57. Winter, F. (bearb. v.). (1903). *Die antiken Terrakotten Die*. (Bd. III: Typen der figürlichen Terrakotten. Tl. 2). Berlin und Stuttgart.

References

1. Anokhin, V. (2011). *Antichnie moneti Severnogo Prichernomorya: Katalog* [Antique coins of the Northern Black Sea region: Catalogue]. Kiev: Izdatelskii dom “Stilos” (in Russian).
2. Bengtson, G. (1982). *Praviteli epokhi ellinizma* [Rulers of the Hellenistic era], per. s nem., predislov. E. Frolova. Moskva: Nauka, Glavnaya redaktsiya izdatelstva vostochnoi literaturi (in Russian).
3. Bikerman, E. (1975). *Khronologiya drevnego mira. Blizhnii Vostok i antichnost* [Chronology of the ancient world. The Near East and antiquity], per. s angl. I. Steblin Kamenskogo. Moskva: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoi literaturi (in Russian).
4. Bongard Levin, G., Gaibov, V., Koshelenko, G. (2004). Otkritie mitreuma v Durra Yevropos i sovremennaya mitraistika [The Discovery of the Mithraeum at Durra Europos and Modern Mithraic Studies]. *Vestnik Drevnei istorii*, 1(248), 125–157 (in Russian).

5. Burakov, A. (1988). Terakota voina z poselennia Kozyrka [Terracotta warrior from the settlement of Kozyrka]. *Arkheolohiia*, 63, 73–74 (in Ukrainian).
6. Grinevich, K. (1930). Severo-vostochnie kvartali Khersonesa Tavricheskogo [North-eastern quarters of Tauric Chersonesus]. *Khersoneskii Sbornik*, 3, 6–139 (in Russian).
7. Zograf, A. (1951). Antichnye monety [Antique coins]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 16, 13–249 (in Russian).
8. Ivanchik, A. Krapivina, V. (2005). Rimskii voennii diplom iz Olvii [Roman military diploma from Olbia]. *Khersonesskii sbornik*, 14, 197–210 (in Russian).
9. Ivanova, H. (1962). Neopublikovani skulpturni frahmenty Khersoneskoho muzeiu [Unpublished sculptural fragments of the Chersonese Museum]. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, 9, 138–157 (in Ukrainian).
10. Karishkovskii, P. (1979). Novie tirasskie nadpisi. Antichnaya Tira i srednevekovii Belgorod [New Tiras inscriptions]. *Sbornik nauchnikh trudov*, 76–88. Kiev: Naukova Dumka (in Russian).
11. Kobilina, M. (1961). *Terrakotovie statuetki Pantikapeya i Fanagorii* [Terracotta figurines of Panticapaeum and Phanagoria]. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR (in Russian).
12. Kobylina, M. (1978). *Izobrazheniya vostochnikh bozhestv v Severnom Prichernomore v pervikh vekakh n. e.* [Images of Oriental Deities in the Northern Black Sea Region in the First Centuries CE]. Moskva: Nauka (in Russian).
13. Kozlenko, R. (2021). Marmurovyi biust Mitry Tavroktona z Olvii [Marble bust of Mithras Taurocton from Olbia]. *Arkheolohiia*, 3, 95–105 (in Ukrainian).
14. Korchak, A. (2022). Mitraizm na Bospori u svitli numizmatychnykh ta skulpturnykh pamiatok [Mithraism on the Bosphorus in the light of numismatic and sculptural monuments]. *Colloquium-journal. Międzynarodowe czasopismo naukowe*, 1(124) (Część 1), 32–35 (in Ukrainian).
15. Koshelenko, G., Maslennikov, A. (2003). Yeshche raz o kulte Mitri-Attisa na Bospore [Once again about the cult of Mithra-Attis in the Bosphorus]. *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnii yezhegodnik po istorii, arkheologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 6, 184–190 (in Russian).
16. Krapivina, V. (1994). Rel'ef s Mitroi Tavroktonom iz Olvii [Relief with Mithra Taurocton from Olbia]. *Drevnee Prichernomore. Kratkie soobshcheniya Odesskogo Arkheologicheskogo obshchestva, Odessa*, 168–171 (in Russian).
17. Kyumon, F. (2002). *Vostochnie religii v rimskom yazichestve* [Eastern religions in Roman paganism], per. s frants. A. Saninoi. Sankt Peterburg: Yevraziya (in Russian).
18. Levi, Ye. (1970). Terrakoti iz Olvii [Terracotta from Olbia]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov G 1–11*, 38–56 (in Russian).
19. Maksimova, M. (1957). Bosporskaya kamnereznaya masterskaya [Bosporan stone-cutting workshop]. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 75–82 (in Russian).
20. Maksimova, M. (1962). Antichnie gemmi i ikh ottiski na fragmentakh glinyanikh sosudov [Antique gems and their impressions on fragments of clay vessels]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 103, 190–194 (in Russian).
21. Moneti Bospora. Katalog arkhiv (37614 monet) [Coins of Bosphorus. Catalogue archive (37614 coins)]. <https://bosporan-kingdom.com> (in Russian).
22. Neverov, O. (1968). Mitridat Yevpator i perstni-pechati iz Pantikapeya [Mithridates Eupator and the seal-rings from Panticapaeum]. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, 235–239 (in Russian).
23. Neverov, O. (1979). Gnosticheskie gemmi, perstni i amuleti yuga SSSR [Gnostic gems, rings and amulets of the south of the USSR]. *Vestnik Drevnei istorii*, 1(147), 95–103 (in Russian).

24. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii za 1906 god* [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1906]. (1909). Sankt Peterburg (in Russian).
25. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii za 1913–1915 godi* [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1913–1915]. 1918. Petrograd (in Russian).
26. Renan, Ye. (1991). *Mark Avrel'ii i konets antichnogo mira* [Marcus Aurelius and the end of the ancient world], reprintnoe vosproizvedenie N. Glagoleva. Moskva: Terra (in Russian).
27. Rostovtsev, M. (1911). Svyatilishcha frakiiskikh bogov i nadpisi benefitsiariev v Ai Todore [Sanctuaries of the Thracian Gods and Inscriptions of Beneficiaries in Ai Todor]. *Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 40, 1–42 (in Russian).
28. Rostovtsev, M. (1913). Predstavlenie o monarkhicheskoi vlasti v Skifii i na Bospore [The concept of monarchical power in Scythia and the Bosphorus]. *Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 49, 1–62 (in Russian).
29. Rostovtsev, M. (1915). Voennaya okkupatsiya Olvii Rimlyanami [Military occupation of Olbia by the Romans]. *Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 58, 1–16 (in Russian).
30. Rostovtsev, M. (1918). Kurgannie nakhodki Orenburgskoi oblasti epokhi rannego i pozdnego ellinizma [Kurgan finds of the Orenburg region from the early and late Hellenistic periods]. *Maternali po arkheologii Rossii izdavaemie Imperatorskoyu Arkheologicheskoyu Komissieyu*, 37, 1–81 (in Russian).
31. Rusyaeva, A. (1992). *Religiya i kulti antichnoi Olvii* [Religion and cults of ancient Olbia]. Kiev: Naukova dumka (in Russian).
32. Savelieva, K., Saveliev, O. (2012). Terakotovi statuetky rymsskykh voyniv z Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria [Terracotta statuettes of Roman soldiers from the Northwestern Black Sea region]. *Arkheolohiia*, 1, 42–47 (in Ukrainian).
33. Saprikin, S. (1983). Zolotaya plastina iz Gorgippii [Gold plate from Gorgippia]. *Vestnik Drevnei istorii*, 1(163), 68–78 (in Russian).
34. Saprikin, S., Maslennikov, A. (1998). Lyudi i ikh bogi: religioznoe mirovozzrenie v Pontiiskom tsarstve [People and their gods: religious worldview in the Pontic kingdom]. *Chelovek i obshchestvo v antichnom mire*, 398–440. Moskva: Nauka (in Russian).
35. Silanteva, P. (1974). Terrakoti Pantikapeya [Terracottas of Panticapaeum]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov G 1–11*, 5–37 (in Russian).
36. Sokolskii, N., Belyaev, S., Desyatchikov, Yu., Nikolaeva, E., Sorokina, N. (1972). Raskopki gorodishcha u poselka “Za Rodinu” [Excavations of the settlement near the village of “Za Rodinu”]. *Arkheologicheskie otkritiya 1971 goda*, 147–149 (in Russian).
37. Sokolskii, N. (1975). Krepost asprugian na Bospore [Fortress of the Asprugians on the Bosphorus]. *Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevikh issledovaniyakh Instituta arkheologii AN SSSR*, 143, 21–30 (in Russian).
38. Solomonik, E. (1973). Iz istorii religioznoi zhizni v severopontiyskikh gorodakh pozdneantichnogo vremeni [From the history of religious life in the North Pontic cities of the Late Antiquity]. *Vestnik Drevney istorii*, 1(123), 55–77 (in Russian).
39. Solomonik, E. (1983). Latinskie nadpisi Khersonesa Tavricheskogo [Latin inscriptions of Tauric Chersonesus]. Teksti, perevod, komentarii. Moskva: Nauka (in Russian, Latin).
40. Spitsin, A. (1909). Falar' Yuzhnoi Rossii [Phalaras of Southern Russia]. *Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 29, 18–53 (in Russian).
41. Frolova, N. (1997). Monetnoe delo Bospora (seredina I v. do n. e.–seredina IV v. n. e.) [Coinage of the Bosphorus (middle of the 1st century BCE–middle of the 4th century CE)]. Ch. I: Monetnoe delo Bospora 49/48 g. do n. e.–210/211 g. n. e. Moskva: Editorial URSS (in Russian).

42. Shkorpil, V. (1905). Otchet o raskopkakh v g. Kerchi i yego okresnostyakh v 1903 g. [Report on excavations in the city of Kerch and its environs in 1903]. *Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 17, 1–76 (in Russian).
43. Shcheglov, A. (1969). Frakiiskie posvyatitelnie relefi iz Khersonesa Tavricheskogo [Thracian dedicatory reliefs from Tauric Chersonesus]. *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 150, 135–177 (in Russian).
44. Shcheglov, A. (2012). Rannekhristianskii martirii ili Mitreum? [Early Christian Martyrium or Mithraeum?]. *Prichernomore. Istoriya, politika, kultura. Vip. VIII(III). Ser. A. Antichnost i srednevekovye. Izbrannie materiali IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii “Lazarevskie chteniya”*. Sevastopol, 6–11 (in Russian).
45. Yakobson, A. (1959). Rannesrednekovii Khersones [Early medieval Chersonesus]. *Ocherki istorii materialnoi kulturi. Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 63, 5–362 (in Russian).
46. Blawatsky, W., Koschelenko, G. (1966). *Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la Mer Noire* [The cult of Mithras on the northern coast of the Black Sea]. Leiden (in French).
47. *Corpus inscriptionum latinarum* [A corpus of Latin inscriptions]. (1876). Vol. VI. P. I. Berolinum (in Latin).
48. Vermaseren, M. (1956). *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae* [A corpus of inscriptions and monuments of the Mithrian religion]. Vol. I. Haga: Martinus Nijhoff Publishers (in English).
49. Vermaseren, M. (1960). *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae* [A corpus of inscriptions and monuments of the Mithrian religion]. Vol. II. Haga: Martinus Nijhoff Publishers (in English).
50. Cumont, F. (1906). Les mystères de Sabazius et le judaïsme [The mysteries of Sabazius and Judaism]. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1, 63–79 (in French).
51. Latyshev, B. (Ed.). (1916). *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae* [Ancient Greek and Latin Inscriptions on the North Shore of the Euxine Bridge]. (Vol I.: Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae. Aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum). Petropoli (in Latin).
52. Mac Dowall, D. (1978). Mithra's Planetary Setting in the Coinage of the Great Kushans. *Etudes Mithriaques. Actes du 2-e Congrès International. Teheran, du 1-er au 8 septembre 1975*, 305–315. Leiden–Teheran–Liege (in English).
53. Cumont, F. (1896). *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra avec une introduction critique* [Texts and figurative monuments relating to the Mysteries of Mithra with a critical introduction]. T. 2. Bruxelles (in French).
54. Plutarchus. (1869). *Vitae parallelae* [Parallel lives], iterum recognovit C. Sintenis. Vol. III. Lipsiae (in ancient Greek).
55. Publius, Papinius, Statius. 2022. “Thebaid” [“Thebaid”]. *The Latin Library*. Data est application October XXII. <https://www.thelatinlibrary.com/statius.html> (дата звернення: 06.12.2024) (in Latin).
56. Roscher, W. (1891). Einiges über Kult, Wesen und bildliche Darstellung des kleinasiatischen Mondgottes [Something about the cult, nature and pictorial representation of the Asia Minor moon god]. *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, 43, 119–154 (in German).
57. Winter, F. (bearb. v.). (1903). *Die antiken Terrakotten Die* [The ancient terracottas] (Bd. III: Typen der figürlichen Terrakotten. Tl. 2). Berlin und Stuttgart (in German).